

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ

Положення від 19 лютого 1861 р. започаткувало низку реформ у різних сферах життєдіяльності Російської імперії [1, 85]. Під тиском громадськості, котра вимагала лібералізації та децентралізації в управлінні, з одного боку, та, враховуючи обтяжливість для держави фінансувати соціальні запити периферії, з другого, царат дозволив сформувати муніципальне управління. Його складовими стали дві інституції — земське (з 1864 р. [2, 262]) і міське (з 1870 р. [3, 14]) самоврядування.

У Чернігові виборне управління обрали у грудні 1870 р. [4, 1]. Воно було представлене розпорядчою структурою — думою та виконавчою — управою, очолюваних міським головою. Протягом пореформеної доби, з 1871 по 1892 рр. (11 червня 1892 р., з огляду на зміну суспільно-політичного клімату в країні, уряд запровадив нове Міське положення [5, 1]), гласні (депутати) Чернігівської думи націлювали свої зусилля на вирішення нагальних господарсько-побутових проблем. Формат їхньої діяльності багатовекторний й неодноразово привертав увагу дослідників. Науковці та краєзнавці, зокрема Л. Раковський, Ю. Нікітін, С. Леп'явко, В. Леус, В. Руденок та інші [6], аналізували практичні здобутки самоврядних структур у контексті вивчення історії Чернігова другої половини ХІХ ст. Утім, дана тематика лишається актуальною й потребує комплексного дослідження на основі поглиблення й розширення джерельної бази. Мета презентованої розвідки полягає у тому, щоб проаналізувати господарську діяльність чернігівського самоврядування у пореформену добу (70-і — початок 90-х рр. ХІХ ст.). Враховуючи її різноаспектність, увагу акцентуємо на тому, аби реконструювати процес наповнення бюджету Чернігова та використання коштів на розвиток комунального господарства.

Згідно з Положенням 1870 р., формування міського бюджету здійснювалося за рахунок законодавчо визначених джерел. До них належали доходи від оподаткування нерухомості, експлуатації комунальної власності, продажу торгово-промислових документів, місцеві збори [3, 21]. Фінансова діяльність виборного управління, що видається цілком логічним у форматі централізаторської політики російського уряду, контролювалася місцевою державною адміністрацією в особі губернатора і чиновників губернського правління. Вони мали повне право загальмувати прийняття міського бюджету, якщо він, на їхню думку, порушував діюче законодавство або винести позитивний вердикт, після чого бюджет набував чинності [3, 22].

З-поміж загалу доходних статей першу позицію посідали прибутки від муніципальної власності — землі, природних ресурсів, рухомого і нерухомого майна, громадського банку. Ці джерела були нерівнозначними за прибутковістю,

значною мірою залежали від уміння виборних інституцій ефективно їх використовувати. Скажімо, земельні ділянки, що різнилися за рівнем родючості, експлуатувалися господарським або орендним способом, відводилися під орні площі, пасовища, сінокоси. Так, городи поблизу Красного мосту здавалися в оренду. У 1871 р. місто отримало 80 руб. [4, 48], через три роки — вже 224 руб. [4, 218] або втричі більше, піднявши ціну з урахуванням співвідношення попиту і пропозиції на ринку землі.

Рента бралася і в натуральній формі: восени користувачі міської землі віддавали управі частину зібраного врожаю. Малородючі ґрунти утримувалися господарським способом. Управа наймала посезонних робітників, які проводили необхідні сільськогосподарські роботи (зазвичай, на таких землях садили городину). Отриманий врожай збували на місцевому базарі й мали з того непоганий прибуток: 1879 р. — 600 руб. [4, 39], 1887 р. — 1200 руб. [7, 204].

Частина міських земель відводилася під сінокоси і пасовища. Сінокоси орендувалися, щорічно приносячи понад 5 тис. руб. в якості доходу. Пасовища використовувалися для випасу худоби, яка належала мешканцям Чернігова. Оскільки кількість поголів'я збільшувалася, то лише з 1871 по 1886 рр. бюджет поповнився на 18 698 руб. [4, 218].

Природні ресурси, зокрема риболовні озера, та об'єкти культурно-рекреаційного фонду також орендувалися. У 1870–1880-х рр. рента від міських озер становила від 500 [8, 536] до 900 руб. [9, 125] на рік. У таких же обсягах надходила оплата за оренду Костянтинівського парку [10, 98].

Важливою статтею доходів до бюджету Чернігова була комунальна власність: крамниці, скотобійні, водогін, переправи. У 1880 р. з ініціативи та за рахунок виборної влади на Базарній площі спорудили торгові ряди, розділені поперечними стінками на 35 однакових за розміром приміщень. Експлуатація кожної з крамничок коштувала 40 руб. щорічно, відтак, сумарний показник ренти сягав 1400 руб. [4, 970]. За користування бойнями підприємці сплачували 3500 руб. на рік. Скажімо, за забій бика брали по 85 коп., корови — по 50–70 коп. [4, 65]. Функціонування водогону давало в середньому понад 3 тис. руб., з 1882 по 1886 рр. загальна сума доходів сягнула 18 900 руб. [11, 12]. У власності міста знаходилися переправи, прибутки з яких з 1871 по 1886 рр. склали 18 344 руб. або в середньому по 1146 руб. кожного року [4, 218].

До найприбутковіших об'єктів комунальної власності належав громадський банк, відкритий 19 лютого 1875 р. [4, 276]. Відповідно до його Статуту, наприкінці року до бюджету асигнувалося по 2/3 доходів [7, 224]. Особливо вдалими у фінансовому плані виявилися три роки — 1878, 1879 та 1880, коли виборне управління отримало відповідно 40 027 [12, 3], 49 500 [13, 4] і 40 000 руб. [14, 4].

Щоб продемонструвати динаміку прибутків від комунальної власності, наведемо дані за 1871–1891 рр. з вибіркою у чотири роки. У 1871 р. до бюджету надійшли 8484 руб., 1875 р. — 13 727 руб., 1879 р. — 20 341 руб., 1883 р. — 34 611 руб., 1887 р. — 75 642 руб., 1891 р. — 65 305 руб. [7].

На другому місці серед міських доходів за показником питомої ваги були податки від нерухомості, що знаходилася у межах Чернігова, перебувала

у приватному володінні, належала громадським або державним установам. Виборне управління організувало оцінку майна, на підставі якої встановлювалися сума податку і термін його сплати. Робилося це в достатньо прозорій формі. Обиралася спеціальна комісія, до складу якої в обов'язковому порядку залучалися мешканці Чернігова [3, 21]. Щороку, протягом травня–червня, нерухомість оцінювалася: визначалася її цінність, прибутковість, ставка оподаткування і час оплати. Дані фіксувалися, перевірялися і затверджувалися думою, потім дублювалися у так звані оціночні листи та розсилалися власникам. Якщо останні мали конкретні претензії, то могли оскаржити лист упродовж місяця з часу його отримання, у разі відсутності таких — сплачували податок. Цей процес тривав до жовтня, потім за кожен місяць нараховувалася пеня у розмірі 1% від суми податку [3, 22].

Обсяги податкової ставки залежали від форми власності. З приватної нерухомості стягували по 1% від її цінності чи по 10% від прибутковості. Малозабезпечені родини або власники малоприбуткового майна повністю звільнялися від податку. Нерухомість громадських і державних установ оподатковувалася за окремою тарифною шкалою, яка була значно вищою (приблизно в 10 разів), аніж із приватної власності. Не стягувався податок із майна імператорської родини, державних залізничних станцій, науково-освітніх і благодійних закладів, духовних відомств. Якщо ж воно здавалося в оренду, то оподатковувалося на загальних засадах [3, 21].

Темпи зростання надходжень за цією статтею залежали від кількох факторів, передусім, від демографічних змін та забудови міста цегляними будинками, цінність яких перевищувала дерев'яні. У 1875 р. наприклад, місто отримало 20 743 руб., через п'ять років — 23 225 руб. [8, 17].

Різноманітні місцеві збори посідали третє місце за доходністю. Встановлювалися вони відповідно до ст. 128 Міського положення і включали відрахування від реалізації торгових і промислових посвідчень, ліцензій на утримання трактирів, візницький промисел тощо. Так, у 1871 р., продавши підприємцям ліцензії на відкриття трактирів, до бюджету надійшли 593 руб. (разом з оплатою дозволів на утримання заїжджих дворів), 1875 р. — 688 руб., 1880 р. — 1455 руб. [4, 59], 1885 р. — 1090 руб. [15, 277]. Торгівля міцними напоями пов'язувалася з акцизним збором, що сплачувався виробником при переміщенні підакцизного товару від виробника до продавця — гуртового чи роздрібного. У 1872 р. прибутки за цією статтею склали 882 руб., 1875 р. — 1154 руб., 1880 р. — 2139 руб. [4, 59], 1885 р. — 1200 руб. [15, 277]. Реалізація посвідчень на торгово-промислову діяльність чи білетів для роздрібно́ї торгівлі приносила місту по 10–25% від їхньої вартості [3, 21].

Органами самоврядування стягувалася також плата за торгові місця на ярмарках і базарах. У 1870 р., наприклад, бюджет поповнився на 1223 руб., а в 1889 р. — на 3720 руб. [7, 181]. Оподатковувалися міський візницький промисел і проведення аукціонів, щоправда, обсяги зборів були невеликими. Скажімо, у 1874 р. візники сплатили — 197 руб., у 1880 р. — 588 руб. [4, 42]. Доходи від торгів на аукціонах варіювалися з урахуванням кількості й ціни проданого

майна, але податковий тариф був фіксованим — 2% від загальної суми реалізованого товару [16, 5]. Якщо зробити вибірку по чотириріччях, з 1871 по 1891 рр., то матимемо наступні показники: у 1871 р. до бюджету надійшли від міських зборів і податків 4970 руб., 1875 р. — 20 372 руб., 1879 р. — 20 067 руб., 1883 р. — 20 675 руб., 1887 р. — 20 678 руб., 1891 р. — 21 880 руб. [7].

Існували також не передбачувані надходження, такі як заощаджені кошти, добровільні пожертвування, прибутки від реалізації виморочного майна, застави підприємців після порушення умов контракту, різноманітні штрафи, державні дотації на пенсії військовослужбовцям, чиновникам місцевої державної адміністрації; дума брала цільові державні та приватні позики. Так, у 1871 р. державні дотації склали 326 руб., позики — 2458 руб., інші джерела — 5755 руб., через двадцять років бюджет поповнився на 17 539 руб. від державних дотацій, на 13 105 руб. — позиками, на 7999 руб. — іншими джерелами [7]. Динаміка загального обсягу доходної частини бюджету Чернігова мала тенденцію до зростання: 1870 р. — 24 282 руб., 1875 р. — 78 313 руб., 1880 р. — 98 922 руб., 1885 р. — 115 341 руб., 1890 р. — 112 723 руб. [7].

Відповідно до наповненості бюджету, збільшувалися витратні статті. Зауважимо, що, згідно з діючим законодавством, виборне управління мало чітко розподіляти обов'язкові видатки (утримання поліції, в'язниць, виконання військової повинності і т.п.), які вважалися першочерговими, та необов'язкові — на місцеві потреби. Попри такий поділ, що апріорі звужував можливості фінансування господарсько-побутової і соціальної сфер, протягом 70-х — початку 90-х рр. XIX ст. гласні думи реалізували проекти, які стали підмурками сучасної комунальної інфраструктури Чернігова. Передусім, заслуговує на увагу і вдячність нащадків будівництво водогону. Централізована система водопостачання була вкрай необхідною. Жодних проблем із наявністю водних ресурсів не існувало, існувала проблема з їхніми якісними характеристиками. Зазвичай, мешканці губернського центру споживали воду з Десни і Стрижня. Вода з Десни мала кращі хіміко-біологічні показники, ніж зі Стрижня, що протікав вздовж міста. На його береги, та безпосередньо у водойм, скидали усілякі нечистоти, сміття, спускали відпрацьовану воду з лазень. У стінах думи неодноразово лунали заклики ухвалити рішення про категоричну заборону будувати на берегах водоймищ лазні і хліви. Однак далі закликів справа не йшла, оскільки самі гласні були власниками тих будівель. Єдине, на що спромоглися думці — видавати обов'язкові розпорядження про заборону звальовати на береги річок й озер сміття, для того відводилися спеціальні місця.

Безперервний постачання деснянської води утруднювалося віддаленістю річки. У разі, якщо ґрунтова дорога розмивалася дощем, місто лишалося без води [17, 5]. Малозабезпечені родини не могли постійно купувати воду з Десни через фінансові міркування. Їм доводилося споживати брудну рідину зі Стрижня, яка слугувала «чудовим» провідником збудників різноманітних інфекційних захворювань.

У лютому 1872 р. нарешті «визріла» ідея будівництва водогону [4, 69]. Певно, поштовхом став факт відкриття централізованої системи водопостачання

у Києві (1872 р. [18, 18]). Водночас, гортаючи сторінки «Свода постановлений Черниговской городской думы», упевнюємося, що дана ідея, до речі озвучена гласним П. Карпінським, була не спонтанною, а добре обмізкованою. Думці ознайомилися з досвідом прокладання водогону в російських містах Калузі та Владимирі. Передусім, вони зацікавилися фінансовим аспектом, оскільки реалізація такого проекту — недешево задоволення. На жаль, відсутність грошей, та пошук кваліфікованого інженера-будівельника, здатного втілити задумку при мінімальних витратах, призвела до того, що епопея будівництва водогону розтяглася на 8 років. Лише у жовтні 1880 р. у Чернігові відкрили три водозабірники: на Красній площі, бульварі, біля Єпархіального жіночого училища [4, 976].

Цікаво, що з нагоди такої події управа дозволила усім мешканцям міста брати воду безкоштовно. Звісно, спрацював принцип «задарма й оцет солодкий». Населення споживало щоденно по 15 тис. відер. Коли ж кілька днів тому встановили плату, то забір води скоротився втричі. Надалі вирішили запровадити продаж спеціальних марок на придбання води та водопій худоби. Їхня ціна була меншою реальної вартості води на 50%, за умови оптової купівлі марок на 3 руб. сума оплати зменшувалася на 5%, на місяць — на 10%. З цими марками жителі йшли до водозабірників, де працювали найняті управою наглядачі, набирали необхідну кількість води, а марку віддавали як плату. Наглядач погашав марку, кидаючи її у скриньку. Потім у кінці кожного місяця перевірялися кількість марок і проданий об'єм води [4, 902].

Прокладання водогінної сітки дозволило провести воду до приватних будинків. У 1887 р. абонентами стали 9 власників, а в 1892 р. — вже 27 [18, 6].

Варто наголосити, що водопостачання сучасного Чернігова здійснюється з джерел у Ялівщині, місцини, де бере свої витoki Стрижень. З ініціативи гласних зробили хіміко-біологічний аналіз води, результати якого стали визначальними в процесі пошуку місця забору води, незаперечні вони й донині [18, 4].

Паралельно з будівництвом водогінної магістралі дума взялася за вирішення ще однієї нагальної справи — брукування вулиць. «До 70-х рр. XIX ст., — згадував В. Хижняков, — через місто проходило лише єдине казенне шосе, на решті вулиць спостерігалось непрохідне болото» [19, 170]. Косметичний ремонт на кшталт закладання вибоїн хмизом, засипання піском, замощення фашинником, будівництво на центральних вулицях мостових і тротуарів із дубових пластин, суттєвого покращення не давав. Тому у вересні 1878 р. дума створила комісію, яка розробила план замощення Базарної площі (сучасна місцевість поблизу церкви Святої Параскеви П'ятниці [20, 129]), Богоявленської (відтинок теперішньої вул. Шевченка від вул. Кирпоноса до Красного мосту [20, 89]), Богуславської (тепер частина вул. Гетьмана Полуботка [20, 98]) та П'ятницької вулиць, загальною площею 6418 кв. сажнів [4, 798]. У результаті виконаних робіт за два роки (1879–1880) тверде покриття з'явилося на Богоявленській вулиці, Базарній площі, частково забрукували Богуславську, Борисоглібську (сучасна вул. Серьожнікова [20, 85]) та П'ятницьку вулиці, підготували до вимощування дорожнє полотно на Миколаївській (землі між теперішніми

вул. Серьожнікова і Горького [20, 126]), Воздвиженській (сучасна вул. Родимцева [20, 86]), Богуславській вулицях, здійснили попередні роботи для упорядкування тротуарів на Богоявленській, Богуславській, Борисоглібській, П'ятницькій вулицях і Базарній площі. Тверде покриття, загальною площею 6172 кв. сажнів, обійшлося бюджету в 48 564 руб. 12 коп. (40 195 руб. 33 коп. — купівля каменя і піску, 8368 руб. 79 коп. — планувальні роботи та брукування) [4, 390].

Надалі активність упорядкування вулиць і площ Чернігова уповільнилася, так як, з одного боку, бракувало грошей, з іншого — гласні вважали за ліпше спочатку провести водогінні труби, а потім брукувати дороги. Лише у 1888 р. зібрали гроші і продовжили заощення вулиць, упорядкувавши ділянки П'ятницької, Стрітенської (сучасний проспект Перемоги [20, 55]), Сіверянської (теперішня вул. М. Коцюбинського [20, 75]), Мстиславської, Воздвиженської вулиць. Бюджет, закладений на 1889 р., дозволив вимостити по 1 кварталу на Олександрівській (тепер частина вул. Кирпоноса [20, 59]) і Стрітенській вулицях, окрім того, відремонтували мостові.

Прибирання вулиць і площ організовувалося й фінансувалося Чернігівським самоврядуванням. Для цього наймалися робітники, залучалися з дозволу начальника місцевої в'язниці арештанти (праця ув'язнених обходилася значно дешевше — по 15 коп. за день, тоді як поденних робітників — по 20–50 коп.) або шукався пірядник, з яким укладалася письмова угода з означенням терміну, обсягу виконаних робіт, суми оплати. Прибирання проводилося не менше 2 разів на місяць, якщо ж площа за своїм функціональним призначенням використовувалася для здійснення торгових операцій, то бруд вивозився кілька разів на тиждень. Наприклад, на Базарній площі очисні роботи здійснювалися тричі: вівторок, четвер, субота [9, 196]. Сумарний показник річних витрат на прибирання вулиць і площ коливався з року в рік: 1871 р. — 170 руб. 08 коп., 1873 р. — 46 руб. 13 коп., 1875 р. — 162 руб. 76 коп., 1877 р. — 200 руб., 1879 р. — 1414 руб. 86 коп., 1880 р. — 1200 руб. [8, 409]. Чистота на вулицях і тротуарах перед садибами підтримувалася силами городян.

Невід'ємною ланкою у системі комунального господарства є освітлювальна мережа міста. Наприкінці 1870 р. новообране виборне управління взяло на баланс 97 ліхтарів, встановлених ще за часів шестигласної думи. Упродовж наступного десятиріччя кількість освітлювальних пристроїв збільшилася до 178. Це були гасові ліхтарі, що працювали упродовж 9 місяців. Запалювали їх із настанням темноти: у зимові місяці з 5–6 год., весняні — з 7–8 год., осінні — з 5–7 год., гасили — близько другої години ночі [21, 26]. Місто не освітлювалося улітку та 12 днів поспіль, коли місяць був повним (економили). На експлуатацію ліхтарів асигнували: 1870 р. — 420 руб. [8, 380], 1871 р. — 1323 руб. [4, 48], 1880 р. — 1430 руб., 1884 р. — 1280 руб. [8, 398], 1885 р. — 1322 руб. [22, 52], 1886 р. — 1554 руб. [23, 54]. У 90-х рр. ХІХ ст. у Чернігові розпочалася електрифікація, гасові ліхтарі виконували допоміжну функцію, освітлюючи передмістя.

Таким чином, відповідно до Миського положення 1870 р., у Чернігові сформували нові інституції самоврядування — думу та управу. Діючи в рамках

чинного законодавства, виборне управління націлювало свої зусилля на збільшення надходжень до бюджету, загальний обсяг яких зріс у 4,6 рази (з 1870 по 1890 рр.). Левова доля необов'язкових видатків асигнувалася в царину комунального господарства, передусім на будівництво централізованої системи водопостачання, брукування та освітлення вулиць і площ міста. Окремими аспектами для подальшого вивчення можуть бути такі нюанси господарської діяльності думи, як підтримання санітарно-гігієнічного стану в Чернігові, його електрифікація, озеленення, вирішення різноманітних соціально-побутових проблем тощо.

1. *Шевченко В.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. — К., 2008. — 95 с.
2. *Герасименко Г.* Земское самоуправление в России. — М., 1990. — 301 с.
3. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 127. — Оп. 21. — Спр. 1819.
4. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. — Чернигов, 1883. — 1270 с.
5. Земский сборник Черниговской губернии. — 1892. — № 8–9. — 292 с.
6. *Раковський Л.* Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста у II половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. — Чернігів, 1995. — № 3; *Нікітін Ю.* Вибори до органів міського самоврядування та їхня діяльність в Чернігівській губернії у 70-х рр. XIX ст. // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2005. — Вип. 28; *Леп'явко С.* Коротка історія Чернігова. — К., 2009. — 62 с.; *Леус В.* Чернігів. Погляд через століття. — К., 1990. — 164 с.; *Руденок В.* Наш Губернский хутор (Чернигов в XIX столетии). — Чернигов, 2002. — 47 с. та інші.
7. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870–1900 гг. — Чернигов, 1901. — 1245 с.
8. ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 14460.
9. Отчёт о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. — Чернигов, 1900. — 216 с.
10. Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 г. — Чернигов, 1905.
11. *Верзилов А.* Краткий очерк истории черниговского городского водопровода. — Чернигов, 1899. — 13 с.
12. Черниговские губернские ведомости (дальше — ЧГВ). — 1878. — 5 сентября.
13. ЧГВ. — 1879. — 16 мая.
14. ЧГВ. — 1880. — 15 апреля.
15. Свод постановлений Черниговской городской думы. 1883–1887 гг. — Чернигов, 1896. — 311 с.
16. ЧГВ. — 1875. — 25 мая.
17. *Пухтинский В.* Дней минувших были и анекдоты. Воспоминания черниговского старожилы // Черниговский полдень. — 1997. — 23 октября.

18. *Петімко П., Царік М., Кобзар В., Кириченко О.* Водопостачання Києва. 1872–1997 рр. — К., 1997. — 358 с.
19. Хрестоматія з історії СРСР. — Т. 3. — К., 1953. — 837 с.
20. *Сапон В.* Вулиці старого Чернігова. — Чернігів, 2007. — 127 с.
21. ДАЧО. — Ф. 146. — Оп. 1. — Спр. 8.
22. Обзор Черниговской губернии за 1885 г. — Чернигов, 1886.
23. Обзор Черниговской губернии за 1886 г. — Чернигов, 1887.